

Bobek, M. - Molek, P. - Šimíček, V. (eds.)
KOMUNISTICKÉ PRÁVO V ČESKOSLOVENSKU
Kapitoly z dějin bezpráví

Zdeněk Kühn
SOCIALISTICKÁ JUSTICE

Vzor citace:

Kühn, Z. Socialistická justice. In Bobek, M. - Molek, P. - Šimíček, V. (eds.) *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví.* Mezinárodní politologický ústav, Masarykova univerzita: Brno, 2009, str. 822-847. Přístupné na <http://www.komunistickepravo.cz>

Tato kapitola byla v plném znění zveřejněna ke studijním a výzkumným účelům na internetových stránkách

<http://www.komunistickepravo.cz>

Všechna práva vyhrazena.

Zdeněk Kühn
Socialistická justice

Obsah

1. Soudcovská nezávislost v praxi a na papíře
 - 1.1 Představení aktérů: profesionální soudci
 - 1.2 Soudci z lidu: nástroj politického ovlivňování soudců, nebo prázdná socialistická symbolika?
 - 1.3 Soudcovská závislost v době stalinistické
 - 1.4 Reformy justice po roce 1956
 - 1.4.1 Ustavení a zánik soudcovské pozice
2. Směrem k „demokratickému centralismu“ v soudnictví
 - 2.1 Správa justice
 - 2.2 „Centralizovaná“ publikace judikatury
 - 2.3 Stanoviska nejvyšších soudů
3. Omezení soudní pravomoci de iure a de facto
 - 3.1 Právní reformy v oblasti pravomoci justice
 - 3.2 Jednoduchá justice v jednoduchém oficiálním světě reálného socialismu
 - 3.3 Právní a společenský status soudců ve společnostech reálného socialismu

SOCIALISTICKÁ JUSTICE

ZDENĚK KÜHN

ZÁKLADNÍ LITERATURA: Hazard, J. *Communists and Their Law. A Search for the Common Core of the Legal Systems of the Marxian Socialist States.* The University of Chicago Press: Chicago, London, 1969; Kulcsár, K. *People's Assessors in the Courts. A Study on Sociology of Law.* Akadémiai Kiadó: Budapest, 1982; Kühn, Z. *Aplikace práva soudcem v éře středoevropského komunismu a transformace. Analýza příčin postkomunistické právní krize.* C.H. Beck: Praha, 2005; Markovits, I. S. *Justice in Lüritz.* 50 *American Journal of Comparative Law* 819 (2002); Rácz, A. *People's Assessors in European Socialist Countries*, 14 (3–4) *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae*, str. 395–415 (1972); Ulč, O. *Malá doznání okresního soudce.* 68 *Publishers: Toronto* 1974; Vorel, J., Šimánková, A., Babka, L. *Československá justice v letech 1948–1953 v dokumentech. Díly I.–III. Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu: Praha, 2003–2004; Wagnerová, E. Postavení soudců v České republice, Soudce č. 3/2002, str. 2 a n.*

V této kapitole se pokusíme ukázat vývoj regulace a skutečného fungování soudnictví v době reálného socialismu během čtyř desítek let vlády tzv. lidové demokratického a posléze samozvaného socialistického režimu. První zákony věnované justici byly vydány několik měsíců po únorovém komunistickém převratu, v dalších čtyřiceti letech následovala velká řada dalších úprav. Naše strategie nicméně nebude založena na strohém popisu jednotlivých zákonů věnovaných v této epoše justici, počínaje zákonem č. 319/1948 Sb., o zlidovění soudnictví.¹ Spíše se zaměříme na jednotlivé trendy, které lze v právní úpravě pozorovat, a pokusíme se – bude-li to možné – ukázat též praktickou realizaci těchto trendů ve společenské realitě státu reálného socialismu.

Tato kapitola ukáže, že ostré dělení stalinistického a poststalinistického období nijak neodráží formální podobu právní úpravy justice, kterou vždy ovlivňovaly mocenské aspirace vládnoucího režimu. Prakticky po celou dobu trvání komunistického režimu se přitom za úpravou justice skrývaly dvě základní motivace: jednak snaha totalitárního režimu o totální kontrolu justice jako důležité složky prosazování státní moci, jednak úsilí o implementaci některých idealistických a utopických ideálů komunistické ideologie (shora prosazované rovnostářství, postupné „odumírání“ práva a jeho aktérů atd.). Mezi oběma póly pak stála pofidérní demokratizace justice, která vytvářela pochybná zdání demo-

¹ Nutno říci, že principy založené tímto zákonem zůstaly základními postuláty organizace socialistické justice i po zrušení tohoto zákona. Srov. Neuman, A. *Československý právní řád na cestě k socialismu.* Svobodné slovo: Praha, 1959, str. 164.

kracie tam, kde ve skutečnosti žádná nebyla (např. institut „soudců z lidí“, jehož původním smyslem bylo usnadnit kontrolu státostrany nad justicí, jakkoliv byly současně zdůrazňovány idealistické teze marxismu-leninismu) nebo ani nemohla být (např. úprava volby soudců, která zůstala jen na papíře a nebyla – ostatně jako jiné volby v reálném socialismu – v praxi realizována jako skutečná „volba“ mezi vícero kandidáty).

Již první zákony, společně s „normativní silou fakticity“, zajistily, že se československé soudnictví stalo v krátké době velmi dobře fungující součástí nově utvářeného totalitárního systému. Zákon o zlidovění soudnictví totiž prý přinesl „skutečnou rovnost stran, zjištění materiální pravdy, odstranění strohého formalismu, zjednodušení, zrychlení a zlevnění řízení.“² Za tímto vzletným hodnocením se však skrývala institucionálně zakotvená možnost svévole politicky ovlivňovaných soudců při aplikaci práva.³ V této kapitole se zaměříme na jednotlivé institucionální kroky, které politickou kontrolu justice umožnily a zajistily.

Legislativa výslovně deklarovala ideologický a instrumentální charakter soudů reálného socialismu. Soudy byly totiž „povolány chránit“ v první řadě „socialistický stát, jeho společenské zřízení a vztahy ke světové socialistické soustavě,“ teprve na druhém místě pak „politická, osobní, rodinná, pracovní, sociální, bytová, majetková a jiná práva a zákonem chráněné zájmy občanů“, opomenuta nebyla ani ochrana „bojeschopnosti ozbrojených sil i ozbrojených sborů a kázeň a pořádek v nich stanovený“. Teoreticky měly soudy vychovávat občany „k oddanosti k vlasti, k věci socialismu a komunismu, k zachovávaní zákonů a jiných právních předpisů, k ochraně socialistického vlastnictví, k dodržování pracovní kázně, k důslednému plnění povinností vůči rodině a nezletilým dětem, k úctě k právům, k cti a vážnosti spoluobčanů“ atd.⁴

V následující části se nejprve v detailech podíváme na otázku soudcovské nezávislosti v době reálného socialismu. Představíme si protagonisty této kapitoly – soudce z povolání a soudce z lidu. Dále popíšeme právní úpravu volby soudců a jejich odvolávání v proměnách desetiletí. Následovat bude stručná charakteristika „státní správy“ soudnictví, tedy institutu, který jako jeden z mála v oblasti československé právní kultury vykazoval kontinuitní rysy ve vztahu k době před rokem 1948, a dalších centralizujících prvků v justici. V závěrečné části popíšeme proměnu justice z hlediska její činnosti (omezení soudcovské pravomoci *de iure* a *via facti*, totiž proměnou společenského života během vlády komunistické strany v Československu).

² Sbírka rozhodnutí československých soudů 1949, str. 1 (dále jen Sb. s. r.).

³ Srov. k tomu kapitolu *Ideologie aplikace práva v době reálného socialismu* v části I. tohoto svazku.

⁴ § 2 zákona č. 36/1964 Sb., o organizaci soudů a o volbách soudců.

1. Soudcovská nezávislost v praxi a na papíře

1.1 Představení aktérů: profesionální soudci

Středoevropský region byl po 2. světové válce zcela zdevastován. Podstatná část elit středoevropských států, formujících vývoj meziválečného středoevropského regionu a jeho právo, byla vyvražděna. Holokaust a genocida domácí inteligence během nacistické okupace zasadily síle a vitalitě právní kultury středoevropských národů smrtící ránu. Intelektuální síla střední Evropy utrpěla samozřejmě též úplným vysídlením středoevropských Němců a emigrací či likvidací zbytků domácích intelektuálních špiček v souvislosti s převzetím moci stalinistickými komunisty. Aniž započítáváme ztráty československých, polských a maďarských Němců (ať již během války či po válce), je odhadováno, že jen v důsledku samotné války a okupace Maďarsko ztratilo asi polovinu svých profesních elit (právníci, lékaři, inženýři), Československo více než jednu třetinu.⁵ K nejhrošším ztrátám došlo v Polsku. Z předválečných 7 980 polských advokátů jich více než polovina (57 %) nepřežilo válku, z předválečných 5 171 soudců zhruba 1 110, tedy téměř jedna čtvrtina, zahynula.⁶ Válečné hrůzy oslabily etické pojivo společnosti a její hodnotový a morální základ.

Svou roli samozřejmě hrála též všeobecná nálada v poválečné střední Evropě, zejména pak okouzlení levicovou ideologií, méně či více upřímná víra nezanebatelné části zejména české veřejnosti v lepší sociální řád, důvěra v Sovětský svaz jako osvoboditele střední Evropy od nacistické krutovlády. V předvečer nástupu totalitárních režimů komunistického ražení tak byla ve střední Evropě vytvořena příznivá atmosféra pro import stalinistického pojetí práva a justice.

„Zlidovění“ soudnictví ve střední Evropě se projevilo jednak institucí smíšených senátů spojených se zapojením „soudců z lidu“, jednak rychlokurzy práva pro nové soudce. Krátce po převratu započal proces přísunu nových „lidových“ soudců a „dělnických“ prokurátorů do justice. To v podstatě znamenalo přísun nových „kádřů“ bez středního vzdělání, které studovaly právo v nejruznějších pochybných rychlokurzech práva (nejznámější jsou bezesporu tzv. PŠP, tedy „právnícké školy pracujících“, z nichž se rekrutovali notoricky známí „péešpáci“). Tyto „právníky“ spojovalo jednak nedostatečné formální vzdělání a nedůvěra k dosavadní právní kultuře,⁷ jednak důvěra komunistické strany.⁸ Řada

⁵ Kovács, M. *Liberal Professionals and Illiberal Politics, Hungary from the Habsburgs to the Holocaust*. Oxford University Press: Oxford, New York, 1994, str. xix.

⁶ Rzepliński, A. *Die Justiz in der Volksrepublik Polen*, (překlad Maria Jansen). Vittorio Klostermann: Frankfurt am Main, 1996, str. 30. Mnohem větší číslo advokátů než soudců lze samozřejmě vysvětlit počtem židovských advokátů v meziválečném Polsku a jejich následným povražděním během Holokaustu.

⁷ Čtenáře lze v tomto odkázat na názory „dělnického prokurátora“ Pavla Uhlíře na konferenci k Stalinově významu pro československou právní vědu: Uhlíř, P. O stranickosti právní

„péešpáků“ neměla dokonce ani středoškolské vzdělání, jen aby prošla zázračnou transformací v nového „lidového“ soudce nebo „dělnického“ prokurátora.⁹ Jak k tomu ostatně v září 1949 poznamenal ministr spravedlnosti Čepička, „*noví adepti práva, kteří nestudovali střední školu – někteří z nich mají dokonce jen dvě třídy měšťanské školy – nemají na příklad v oboru trestního práva horší vědomosti než ostatní, ba v mnohém je i předčí.*“¹⁰

Krátce po únorovém převratu v roce 1948 bylo z justice vyloučeno asi deset procent z tehdejších dvou tisíc soudců, kteří byli „nepřátelští a politicky nespolehliví.“¹¹ Proměnu soudnictví přesto nelze ztotožňovat jen s personálními čistkami. Po skončení 2. světové války byla asi polovina soudcovských postů v Československu¹² neobsazena. Soudnictví bylo již na konci 40. let ve všech středoevropských zemích zásadně reorganizováno, řada nových soudců byla na počátku stalinismu na soudcovské pozice dosazena (včetně absolventů „rychloukursů“ práva na „právníckých školách pracujících“ – PŠP). Přesto v polovině 50. let byla ve střední Evropě stále téměř polovina soudců ve svých funkcích ještě z doby před rokem 1948; moc nově příchozích „lidových“ soudců spočívala nikoliv v tom, že by deset let po skončení války byli již početnější než jejich starší kolegové, ale spíše v tom, že ovládali klíčová místa v justici včetně míst předsedů soudů.¹³ V roce 1951 tak z celkových 280 absolventů pěti běhů PŠP

vědy. Právník, 1951, č. 5, str. 299 a n., kde se tento prokurátor vyznává ze své zášti k předpřevratové právní kultuře (o níž ovšem ale pochopitelně neví vůbec nic), a současně kritizuje novou „socialistickou“ právní vědu, která údajně stále není dostatečně „lidová“.

⁸ Srov. v komparativním středoevropském pohledu Kulcsár, K. *Position of lawyers and their role in the last four decades of Hungary*, Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae, sv. 29 (č. 3–4) str. 303–319, na str. 311 a n. (1987); Rzepliński, A. *Die Justiz in der Volksrepublik Polen*, přel. Maria Jansen. Vittorio Klostermann: Frankfurt am Main 1996, str. 41.

⁹ Srov. Ulč, O. *The Judge in a Communist State. A View from Within*. Ohio University Press: Columbus, 1972, str. 9 a n. (v českém vydání viz Malá doznání okresního soudce. 68 Publishers: Toronto 1974 – toto vydání jsem bohužel neměl při zpracování této kapitoly k dispozici) nebo Beňa, J. *Law Education in Czechoslovakia in the Years 1945–1989 with a special focus on the Comenius University, Bratislava*. In: Bender, G. – Falk, U. *Recht im Sozialismus, Analysen zur Normdurchsetzung in Osteuropäischen Nachkriegsgesellschaften (1944/45–1989)*. Band 2. Justizpolitik. Vittorio Klostermann: Frankfurt am Main, 1999, str. 392–393, na str. 375 a n.

¹⁰ Gottwald, K. *Za socialistický stát, za socialistické právo*. Jednota čsl. právníků: Praha, 1950, str. 151.

¹¹ Vyjádření bývalého náměstka ministra spravedlnosti K. Klose k situaci v justici v letech 1848–1952 (1. dubna 1963), in: Vorel, J., Šimánková, A., Babka, L. *Československá justice v letech 1948–1953 v dokumentech*. Díl II. Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunistu: Praha, 2004, str. 72. Jen necelé jedno procento soudců bylo komunisty. Tamtéž, str. 71.

¹² Wagnerová, E. *Postavení soudců v České republice*. Soudce 3/2002, str. 2, na str. 4. Obdobně tomu bylo v Polsku. Viz Wrzyszc A., *Organizace okupační justice v Generalgouvernementu*. Právněhistorické studie, 2003, sv. 36, str. 161, na str. 171.

¹³ Obecně srov. Ulč, O. *Malá doznání okresního soudce*. 68 Publishers: Toronto, 1974.

jich bylo 55 předsedy okresních soudů, jeden byl na Nejvyšším soudě, 115 jich bylo okresními prokurátory.¹⁴

Během doby stalinismu přitom byla nezanedbatelná část justičních zločinů páchána soudci, kteří byli na svých postech ještě z doby před únorovým převratem. Typickým a velmi známým příkladem je proces s generálním tajemníkem KSČ R. Slánským a dalšími členy jeho „spikleneckého centra“. Předsedajícím soudcem byl totiž muž, který byl soudcem již bezmála třicet let, totiž od roku 1924. Jeho životopis je životopisem oportunisty, který vstoupil do KSČ teprve po únoru 1948. Karel Kaplan příhodně poznamenal, že tento soudce získal prestižní pozici ve Slánského procesu snad možná právě proto, že jeho politická minulost sama o sobě byla velmi nepevná a nejednoznačná.¹⁵ Naproti tomu kolega předsedy senátu byl jeho pravým opakem – pouze devět tříd základní školy a k tomu zcela čerstvý právněpolitický rychlokurz.¹⁶

Očitý svědek justice druhé poloviny 50. let minulého století, soudce Ota Ulč (který již v roce 1959 emigroval), vyslovil teorii, podle níž mnozí staří soudci, kteří byli předmětem podezření již jen proto, že svou dráhu nastoupili před únorem 1948, chtěli ustavičně ukazovat svou neotřesitelnou loajalitu vůči novým pánům.¹⁷ V tomto smyslu bylo dokonce třeba, aby staří soudci, pokud si chtěli zachovat své posty, ukazovali vůči komunistickému režimu více horlivosti než jejich mladší kolegové, kteří již byli vzděláni na „nových lidových“ právnických fakultách. Ostatně velké procento soudců bylo členy komunistické strany, a tak byli též podrobeni stranické disciplíně a stranickým školením.¹⁸ Rozhodování soudců bylo současně předmětem kontroly prokurátory, tedy elitou komunistické justice, která měla možnost převážnou většinu rozhodnutí trestních i civilních napadnout u Nejvyššího soudu.

1.2 Soudci z lidu: nástroj politického ovlivňování soudců, nebo prázdná socialistická symbolika?

Demokratický institut poroty, jejíž počátek sahal ve středoevropském prostoru až do poloviny 19. století, byl v Československu zrušen již v roce 1948. Namísto

¹⁴ Celkový přehled o stavu dělnických prokurátorů v justici, in: Vorel, J., Šimánková, A., Babka, L., cit. výše, pozn. č. 11, str. 163.

¹⁵ Kádrové materiály soudce charakterizovaly velmi nejednoznačně, včetně jeho pravicové orientace před vstupem do KSČ a maloměstáckých sklonů jeho manželky. Na druhou stranu však byly vyzdvíženy procedurální a technické schopnosti soudce, který byl zkušeným profesionálem. Kaplan, K. Zpráva o zavraždění generálního tajemníka. Mladá Fronta: Praha, 1992, str. 222.

¹⁶ Tamtéž.

¹⁷ Ulč, O. The Judge in a Communist State. A View from Within. Ohio University Press: Columbus, 1972, str. 7 a n. (včetně příkladů).

¹⁸ Tamtéž, str. 12 (on the Czech Republic). Srov. k Polsku Rzepliński, A. Die Justiz in der Volksrepublik Polen, transl. Maria Jansen, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1996, str. 85 a n.

toho byl nahrazen institutem tzv. soudců z lidu, zavedeným zákonem č. 319/1948 Sb., o zlidovění soudnictví.¹⁹ K obdobným úpravám, inspirovaným sovětským modelem,²⁰ došlo i v dalších zemích východního bloku.²¹ Je pravda, že tyto tzv. smíšené senáty nemají svůj původ v sovětském Rusku, ale ve výmarském Německu (do SSSR byly jako mnohé jiné instituty importovány právě z Německa, a teprve následně touto cestou ovlivnily právní řády nových sovětských satelitů),²² ve střední Evropě však až do nástupu komunistických režimů v trestním procesu jednoznačně dominoval porotní systém.

Funkce socialistického soudce z lidu (která i dnes v podstatně redukované formě přžívá ve funkci přísedícího) byla teoreticky rovná s funkcí profesionálního soudce. Soudce z lidu i profesionální soudce rozhodovali otázky právní i skutkové. Jakkoliv je jen obtížně vysvětlitelná logika systému, kde soudce z lidu teoreticky rozhodoval i v komplikovaných právních otázkách, reflektovalo to komunistické utopické teze o permanentním zjednodušování práva a jeho snadné srozumitelnosti laikům.²³ Pravidlem bylo, že senát okresního soudu v Československu, Polsku nebo Maďarsku byl složen z jednoho profesionálního soudce a dvou soudců z lidu, proto teoreticky mohli soudci z lidu přehlasovat názor profesionálního soudce po skutkové i právní stránce. Vyšší soudy měly naopak vyjma prvé komunistické dekády většinu profesionálních soudců, v Československu v posledních dvou dekádách komunistického režimu pak již odvolací soudy stejně jako nejvyšší soudy byly složeny jen z profesionálních soudců.²⁴

¹⁹ Specifickou a neúspěšnou epizodu ve vývoji československého práva představovaly v 60. letech minulého století tzv. místní lidové soudy, o nichž pojednává detailně např. Jičínský, Z. Právní myšlení v 60. letech a za normalizace. Prospektrum: Praha, 1992, v kapitole III. (str. 57–66).

²⁰ Srov. k sovětskému systému justice velmi kritickou práci Kucherov, S. The Organs of Soviet Administration of Justice: Their History and Operation, E. J. Brill: Leiden, 1970, str. 343 a n. Rusko do roku 1917 zajišťovalo porotní systém v trestní justici a Kučerov, ruský emigrant, byl velký zastánce tohoto systému.

²¹ V Polsku zákon o organizaci soudů z roku 1950 (Dz. U. 1950, částka 39, č. 360) – srov. Kos-Rabcewicz-Zubkowski, L. Polish Constitutional Law. In: Wagner, W. J. (ed.) Polish Law Throughout the Ages. Hoover Institution Press: Stanford, 1970, str. 215 a n., na str. 269; v Maďarsku zákon XI z roku 1949, přetištěn in Review of Hungarian Legislation, Special Issue. Administration of Justice in the Hungarian People's Republic. Published by the Hungarian Lawyers' Association: Budapest, 1955.

²² V Německu systém smíšených senátů nahradil dřívější již dlouho kritizovaný porotní systém v roce 1924. Srov. Weberovu kritiku dřívějšího porotního systému v jeho práci Wirtschaft und Gesellschaft, 2nd Ed. (1925), anglicky Weber Max (Max Rheinstein ed.), Max Weber on Law in Economy and Society (trans. Edward Shils and Max Rheinstein). Harvard University Press: Cambridge, Massachusetts, 1969, str. 318, na str. 352.

²³ Srov. Rácz, A. People's Assessors in European Socialist Countries, 14 (3–4) Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae, str. 395–415 (1972), na str. 406.

²⁴ K ČSSR srov. Organizácia a riadenie činnosti súdov. Obzor: Bratislava, 1970, kap. I. K ostatním citovaným zemím srov. §§ 15–32 zákona č. 62/1961 Sb., o organizaci soudů,

Bylo by naivní domnívat se, že změna z justičního systému, který využíval poroty jen v trestním řízení o závažných zločinech, v justiční systém s plošným využitím soudců z lidu se udála jen z ideologických motivů založených na předpokladu zjednodušení práva a všelidového výkonu práva a spravedlnosti. Zejména během stalinského režimu byli soudci z lidu využíváni jako kontrola starých „buržoazních“ soudců. Soudci z lidu tak „představovali nástroj přímé politické kontroly nad soudci, kteří byli vzděláváni před nástupem socialistické revoluční transformace“.²⁵ Z 20 000 soudců z lidu (bylo jich tedy více než desetkrát více než soudců z povolání) jich bylo na 70 % členy KSČ.²⁶ Ale několik let po komunistických převratech ztratili soudci z lidu tento svůj původní význam. Stali se spíše dekorací civilního a trestního procesu, navenek zdůrazňující údajnou demokratičnost socialistického soudního procesu, ovšem bez většího praktického významu. Jejich účast v komplexnějším řízení byla obvykle zcela formální.

Instituce soudců z lidu byla mezi profesionálními soudci velmi nepopulární, nikoliv však snad pro politické ovlivňování případů (to bylo touto formou od druhé poloviny 50. let spíše výjimečné), ale pro její zbytečnost.²⁷ Ota Ulč, reflektující své soudcovské vzpomínky z venkovského okresního soudu v západních Čechách na konci 50. let, shrnul jejich roli takto lapidárně:

„Nikdy jsem se necítil jako oběť soudců z lidů, a pochybuji, že se tak cítil jakýkoliv jiný soudce. Spíše bych řekl, že blíže pravdě byl opačný názor, tedy že lidoví soudci byli zbyteční hlupáci a pouhá socialistická dekorace, ovšem s jednou významnou výhradou: zda byli soudci z lidu aktivní nebo pasivní, záviselo téměř výlučně na způsobu, jakým byli řízení předsedajícím profesionálem. Profesionální soudci se všeobecně shodli na tom, že soudci z lidu mohou být využiti jako hodnotný zdroj informací z těch oblastí, o kterých neví právník v podstatě nic [...] Nejvíce pomoci, kterou jsem od soudců z lidu dostal, se týkalo civilních žalob v oblasti zemědělství. Protože jsem zemědělství v podstatě vůbec nerozuměl, prakticky kdokoliv by ze mne býval mohl v této oblasti udělat hlupáka, tedy pokud by vedle mne neseděl k mé pomoci soudce z lidu, který byl sám sedlák.“²⁸

resp. §§ 15–34 zákona č. 36/1964 Sb., o organizaci soudů a o volbách soudců. Podobně v Maďarsku zákon IV z roku 1972, vybraná ustanovení přetištěna v práci Kulcsár, K. People's Assessors in the Courts. A Study on Sociology of Law. Akadémiai Kiadó: Budapest, 1982, str. 136 a n., resp. zákon XI z roku 1949, přetištěn v práci Review of Hungarian Legislation, Special Issue. Administration of Justice in the Hungarian People's Republic. Published by the Hungarian Lawyers' Association: Budapest, 1955.

²⁵ Kulcsár, K., cit. výše, pozn. č. 24, str. 37 (zdůraznění v originále).

²⁶ Vyjádření bývalého náměstka ministra spravedlnosti K. Klose k situaci v justici v letech 1948–1952 (1. dubna 1963), in: Vorel, J., Šimánková, A., Babka, L., cit. výše, pozn. č. 11, str. 72.

²⁷ Tak alespoň vyzněla anketa mezi československými soudci během Pražského jara: Bajcura, A. Výsledky ankety o postavení sudcov. Právní obzor, 1968, č. 10, str. 834, na str. 837.

²⁸ Ulč, O., cit. výše, pozn. č. 17, str. 23.

1.3 Soudcovská závislost v době stalinistické

Již Lenin odmítl „buržoazní“ koncepci nezávislosti soudnictví. Podle jeho názoru totiž „buržoazní“ justice nebyla ani nezávislá, ani nestranná, neboť podmínky třídní společnosti nutí právo a právníky sloužit vykořisťovatelům.²⁹ Ovšem teprve v komunistickém systému nastoleným Leninovým převratem ztratila justice veškerou nezávislost.

Nechvalně proslulý prokurátor a koryfej stalinistické právní vědy Vyšinskij tvrdil, že socialistický soud „vyjadřuje vůli všeho pracujícího lidu“, a je proto „skutečně nezávislý ve skutečném a přímém smyslu tohoto slova.“³⁰ Klement Gottwald v projevu na manifestaci v srpnu 1946, tedy ještě v době, kdy komunistická strana vystupovala „umírněně“, jasně vymezil své chápání „soudcovské nezávislosti“. Podle něj totiž „nezávislost“ soudce neznamená nezávislost „soudců od zákona“: „Soudce musí soudit podle zákona s přihlédnutím k mínění lidu a stanovisku vlády.“³¹

Podle čl. XI odst. 1 Ústavy 9. května z roku 1948 moc soudcovskou v Československu vykonávaly nezávislé soudy. O soudcovské „nezávislosti“ na počátku 50. let však spíše než ústava vypovídá jedno z trestních řízení, která se po roce 1989 vedla proti soudcům, kteří byli účastni na politicky vykonstruovaných procesech.³² Obviněný, jeden ze tří profesionálních soudců pětičlenného senátu Státního soudu JUDr. P. Vítek, o jednom z procesů vedených tímto soudem mj. uvedl, že „celý proces byl formální a byl organizován tzv. bezpečnostní pětkou“, „rozsudky již byly předem určeny, soudci je pouze vyhlásili, všichni před vyhlášením hlasovali pro určené tresty a nikdo neměl odvahu hlasovat jinak“. Všechny případy bývalého Státního soudu byly „zinscenovány Komunistickou stranou Československa“, protože „strana rozhodovala o trestech i vině, soud o tom nerozhodoval, vše bylo domluveno a rozhodnuto předem [...]“ Při poradě senátu byl v rozporu s trestním řádem přítomen státní prokurátor, nestranně rozhodovat tedy nebylo možné. Svě tehdejší postavení bývalý soudce zhodnotil tak, že u Státního soudu „využívali jeho doktorátu k tomu, aby dal právní nátěr obžalobě a výsledkům hlavního líčení“, přitom „byl jen malé kolečko ve velkém soukolí, a kdyby tam nebyl, byl by tam někdo jiný“. „Osobně žádné pochybení necítí, protože případ vedl předseda senátu“, on sám „tam jen seděl“.³³

²⁹ Klejnman, A. F. V. I. Lenin o zakonnosti, sudě i prokurature. Izdatelstvo Moskovskogo Univerziteta: Moskva, 1961, str. 9 a n.

³⁰ Vyshinsky, A.Y. The Law of the Soviet State. MacMillan: New York, 1948, str. 514.

³¹ Gottwald, K. Za socialistický stát, za socialistické právo. Jednota čsl. Právníků: Praha, 1950, str. 79.

³² Viz rozhodnutí NS ze dne 7. 12. 1999, sp.zn. 7 Tz 179/99, přístupný v ASPI pod ID JUD21762CZ.

³³ Tamtéž. Srov. k popisu jiného trestního procesu z počátku 50. let (spikleneckého centra kolem Slánského) práci Eugena Löbla, Svědectví o procesu s vedením protistátního spikle-

Koncepce soudcovské nezávislosti byla instrumentální. Šlo o svérázně chápanou nezávislost: soudce jednoduše nesměl pochybovat o oficiální státní politice a o tezích komunistické strany.³⁴ V březnu 1952 na konferenci československých krajských a okresních prokurátorů a okresních a krajských soudců (nikoliv náhodně byli na prvním místě uvedeni prokurátoři) ministr spravedlnosti vydal směrnici, podle které měla být nejpřísněji trestána jednání proti kolektivizaci, socialistickému vlastnictví atd.³⁵ Rozhodující úloha v trestním procesu té doby byla na prokurátorovi, zatímco o soudci se prostě předpokládalo, že bude následovat prokurátorovy návrhy.³⁶ Znalost práva byla za podmínek zvyšující se laicizace justice stále menší, navíc čerství frekventanti rychlokurzů práva zaujímalí v justici klíčové posty.³⁷ Dokonce i advokáti neměli v prvé řadě hájit zájmy klienta, ale zájmy společnosti. Nesměli tak zejména přijímat ideje a argumentaci obviněného, která by byla nepřátelská vůči socialistickému státu. Pokusy o klientovo dobro prý byly „šarlatánstvím“ kapitalistických obhájců, které nesloužily ničemu jinému než pouze zase a jen samotným advokátům.³⁸

1.4 Reformy justice po roce 1956

V době ústupu od nejextrémnější verze stalinské diktatury bylo všeobecně akceptováno, že justiční zločiny v rozměrech, v jakých se udály na sklonku 40. let a v první polovině 50. let v Československu, by se již neměly opakovat. „Socialistická“ ústava z roku 1960 nezávislost justice opětovně výslovně proklamovala,³⁹ o nezávislosti justice hovořili (často bizarně) politici i praktičtí a akademičtí právníci.⁴⁰ Jakákoliv reforma justice a posílení její nezávislosti však byla z pod-

neckého centra v čele s Rudolfem Slánským, Práce, Praha 1968, podle něhož soudce i prokurátor měli napsány jak otázky, tak i odpovědi obžalovaných předem, zatímco obžalovaní se museli tyto odpovědi naučit nazpaměť. Proces tak byl perfektně připraven – ještě než začal, byly pečlivě připraveny otázky, odpovědi a ostatně i samotné rozsudky.

³⁴ Damaška, M. *The Faces of Justice and State Authority. A Comparative Approach to the Legal Process.* Yale University Press: New Haven, London, 1986, str. 173.

³⁵ Zlatný, V. Celoštatná konferencia krajských a okresných prokurátorov a predsedov krajských a okresných súdov, Právnik, 1952, č. 4, str. 251.

³⁶ Pelikán, J. (ed.) *The Czechoslovak Political Trials, 1950–1954. The Suppressed Report of the Dubček Government's Commission of Inquiry, 1968.* MacDonald: London, 1971, str. 139.

³⁷ Tamtéž. Kritizováno během Pražského jara 1968 – viz Bajcura, A. Výsledky ankety o postavení sudcov, Právny obzor, 1968, č. 10, str. 834, na str. 839.

³⁸ Jüttner, A. Socialistický obhájce, podnět k diskusi. Právnik, 1952, č. 8, str. 515, na str. 516.

³⁹ Viz úst. zák. č. 100/1960, čl. 102 odst. 1: „Soudci jsou při výkonu své funkce nezávislí a jsou vázáni jedině právním rádem socialistického státu. Jsou povinni řídit se zákony a jinými právními předpisy a vykládat je v souladu se socialistickým právním vědomím.“

⁴⁰ K bizarním akademickým příkladům srov. např. článek Josefa Macura, Některé aspekty soudcovské nezávislosti, Právnik, 1988, č. 3, str. 197, kde kromě obecných frází, jak socialistická společnost „posiluje a rozvíjí princip soudcovské nezávislosti,“ autor hovoří též o tom,

stavy věci omezena mocenským monopolem komunistické strany a její nezmenšující se vůlí kontrolovat veškeré aspekty veřejného života.⁴¹ Jak bude ukázáno níže, jakoukoliv nezávislost justice znemožňovala i právní úprava, která naopak v praxi realizovala úplnou podřízenost justice vládnoucí mašinérii.

Radikální reforma Pražského jara 1968 skončila po srpnové sovětské invazi. Nadarmo tak skončila práce vládní komise vyšetřování politických zločinů 50. let, která volala po skutečném zakotvení nezávislosti justice a znovuvytvoření správního a ústavního soudnictví.⁴² Tyto ideje zůstaly po Srpnu 1968 jen na papíře.

Jak podotkl v roce 1968 jeden československý soudce, cítil totální závislost na politických orgánech kdykoliv rozhodoval citlivou kauzu, zejména co se týče místních stranických a státních činitelů. Běžné byly zásahy do práce soudců bez jakéhokoliv respektu k jejich nezávislosti. Každodenní práce soudců byla odvislá od individuálních politických situací a nálad místních hodnostářů. Slogan, podle něhož soudcovská práce zahrnuje jednak vlastní rozhodování případů, jednak práci s jejich voliteli, v podstatě institucionalizoval hrubé zásahy do justice.⁴³

Tím se dostáváme k specifiku komunistické justice, které se ovšem v průběhu úpadku režimu stávalo stále více bezobsažnou stafáží. Soudce totiž teoreticky byl aktivistickým nikoliv pouze ve svých rozsudcích, ale také v celkovém životě, kdy se měl účastnit besed s občany, veřejně prospěšné práce, brigád a vůbec oficiálního socialistického života. Výchovná role justice byla také zakotvena v právních předpisech.⁴⁴ Čím více upadalo skutečné či předstírané nadšení stalinismu, tím více mizely i tyto soudcovské aktivity, a zůstaly jen velmi formální diskuse s těmi, kteří teoreticky byli voliteli oněch soudců.⁴⁵ Právě otázka volitelů nás vede k problému ustavování stejně jako zániku soudní funkce.

1.4.1 Ustavení a zánik soudcovské pozice

Pomineme-li specifický příklad ústavních soudů nebo soudů mezinárodních, obecně lze ve světovém srovnání říci, že existují dva základní modely selekce

že tento princip plně rozvinula již Ústava SSSR z roku 1936 (!), tedy v roce vrcholící vlny stalinského teroru. Lze se pravděpodobně domnívat, že připisovat obdobné kvality „Stalinově“ ústavě bylo v roce 1988 možné jen v tehdejší Československu.

⁴¹ Srovnávací právověda to ostatně pokládala za jeden z definičních znaků socialistické právní kultury. Srov. Zweigert, K., Kötz, H. *An Introduction to Comparative Law* (T. Weir transl., 2nd Ed.), Oxford: Clarendon, 1992, str. 303.

⁴² Jiří Pelikán (ed.), cit. výše, pozn. č. 36, str. 281.

⁴³ Bajcura, cit. výše, pozn. č. 37, na str. 839.

⁴⁴ § 3 odst. 2 zákona č. 62/1961 Sb., o organizaci soudů: „Soudy provádějí mezi občany výchovnou činnost směřující k propagaci socialistického právního řádu a k prohlubování socialistického právního vědomí pracujících.“

⁴⁵ Srov. pro obdobný vývoj v NDR Markovits, I.S. *Justice in Lüritz*, 50 Am. J. Comp. L. 819, na str. 842 (2002).

kandidátů pro justiční místa.⁴⁶ *Profesionální (kariérní) model* se rozvinul v zemích kontinentálního právního systému, v první řadě ve Francii a v Německu. Ideálem soudce v těchto zemích je jeho selekce z právníků krátce po skončení právnické fakulty, tedy na začátku jejich profesní dráhy. Výběr soudců má spíše technickou povahu, důležitou roli přitom hrají univerzitní výsledky absolventů, zatímco z hlediska politického (např. světonázorová orientace) jsou takoví kandidáti v podstatě nepopsaným listem. Tento model je meritokratický, tedy typickou cestou soudce je začít v mládí na soudu první instance a v průběhu jeho profesní zkušenosti stoupat po justičním žebříčku až k soudu odvolacímu nebo eventuálně i soudu nejvyššímu. Profese soudce je tu celoživotní dráhou, jen zřídkakdy mají soudci v tomto systému zkušenosti mimo justici.⁴⁷

S tím ostře kontrastuje tzv. *politický model*, který zdůrazňuje vedle jiných též politická kritéria, a obecně preferuje vybírat soudce, jejichž rozhodování je předvídatelné též s ohledem na jejich minulé chování. Soudci jsou jmenováni, případně voleni v pozdějším věku, po předchozí profesní zkušenosti mimo justici, což činí mnohem snazším uchopit soudce též z hlediska jeho hodnotového zaměření. Kreace justičních míst v tomto modelu je mnohem političtější událostí než v systému kariérní justice. Způsob kreace je dán buď volbou (např. přímé a všeobecné volby soudce daného soudního okrsku, případně volba zastupitelským orgánem), případně soudce jmenuje politický aktér, obvykle ve spolupráci s dalším politickým orgánem (viz systém, ve kterém prezident jmenuje a Senát jmenování schvaluje, v podmínkách federální justice v USA). Výjimečně soudci tohoto modelu nemají zaručen ani doživotní mandát, a musí se – typicky v přímých volbách – o své pozice po skončení pevně určeného mandátu ucházet (některé státy USA). Vedle USA⁴⁸ je tento model zastoupen také v Evropě. V Nizozemsku⁴⁹ nebo Švý-

⁴⁶ Obecně k tomu Clark, D.S. The Organization of Lawyers and Judges. In: International Encyclopedia of Comparative Law, Volume XVI (Civil Procedure), chapter 3, str. 164–186 (2002).

⁴⁷ Kromě v předchozí poznámce uvedených zdrojů srov. též mimořádně zajímavý článek Blankenburg, E. Patterns of Legal Culture: The Netherlands Compared to Neighboring Germany. 46 Am. J. Comp. L. str. 1, na str. 7 a n. (1998).

⁴⁸ K USA viz také Abraham, H. J. The Judicial Process. An Introductory Analysis of the Courts of the United States, England, and France. 7th Ed. Oxford University Press: New York, Oxford, 1998, str. 20 a n.

⁴⁹ K Nizozemsku srov. Blankenburg, cit. výše, pozn. č. 47, str. 7 a násl. Srov. také van Teeffelen, P. A. J. Th. Causes and origins of the current problems of overloading in the Netherlands. In: Wedekind, W. (ed.), The Eighth World Conference on Procedural Law, Justice and Efficiency, Deventer ; Boston : Kluwer Law and Taxation Publishers 1989 str. 8–9 (ten poznamenal, že nizozemští soudci se rekrutují jak z čerstvých absolventů, tak i ze zkušených praktiků. Systém, který býval původně čistým systémem kariérní justice, však s ohledem na své historické kořeny přináší určité problémy: „Mladí absolventi se hlásí v dostatečných číslech, v tom tedy problém neleží, ale protože je vhodné, aby se polovina nových soudců rekrutovala z těch právníků, kteří již za sebou mají určitou profesní zkušenost jinde než v justici, musí být podmínky zaměstnání způsobilé k tomu, aby poskytovaly atraktivní alternativu podmínkám nabízeným soukromým právníkům.“).

carsku,⁵⁰ jakkoliv obě země spadají do oblasti germánské právní kultury, se praxe rekrutování nových soudců posunula směrem k mobilitě z nesoudcovských míst, a dvacátníci či časní třicátníci se tak stávají soudci stále méně.

Praxe výběru a odvolávání soudců v zemích reálného socialismu vytvořila mimořádně zajímavý hybrid. Tento hybrid byl navenek velmi podobný americkému politickému modelu,⁵¹ v realitě svého fungování se však blížil spíše klasickému kontinentálnímu modelu kariérní justice. Socialistická rétorika snad ještě více než model americký⁵² zdůrazňovala politický aspekt činnosti soudců, což bylo obdobně jako v některých státech USA dovedeno do důsledků též způsobem vzniku soudcovské funkce: soudci byli do funkce voleni buď přímo občany okrsku, ve kterém měli působit, nebo zastupitelskými sbory. Reálné fungování navenek vypjatě politického modelu se však v praxi zcela posunulo směrem k modelu kariérnímu: typickým československým soudcem již od 60. let tak byl opět soudce kariérní, který započal svou justiční dráhu krátce po absolvování fakulty (ostatně minimální věk pro jmenování soudcem z povolání nebyl nadarmo 23, resp. později 24 let). Navenek politický proces volby soudce se stal ryze formální: možná politizace procesu volby byla v situaci, kdy na posty byli vybíráni čerství absolventi, jen poměrně malá (na rozdíl od let padesátých a vstupu starších a politicky prověřených laiků).

V 80. letech minulého století si všiml americký právník při komparaci západoněmeckého právního systému a právního systému Německé demokratické republiky (NDR), že přes odlišnou ideologii, rétoriku a formality se justiční systém NDR co do složení justice v podstatě podobal kariérnímu systému západoněmeckému.⁵³ Socialismus tak stvořil po formální a rétorické stránce vypjatě politický model soudnictví, ovšem po obsahové stránce včetně složení justice šlo z převážné většiny o soudce-byrokraty, tedy model odpovídající kontinentálním středoevropským tradicím.

Volba soudců byla v Československu zavedena v roce 1957.⁵⁴ Soudcem okresního nebo krajského soudu mohl být zvolen každý občan, který byl „oddán

⁵⁰ Srov. základní informace o švýcarské justice na internetové stránce švýcarského nejvyššího soudu: <http://www.bger.ch/>.

⁵¹ Tak jen první zdání opodstatní zařazení soudního modelu selekce soudců pod americký model. Takovýto mylný názor vyslovil z renomovaných komparatistů např. Reitz, J. Progress in Building Institutions for the Rule of Law in Russia and Poland. In: Robert D. Grey (ed.), Democratic Theory and Post-Communist Change, Prentice Hall, 1997, str. 144, na str. 146 a násl.

⁵² Hovoříme teď o mainstreamu obou systémů, nikoliv tedy o kritických doktrinárních směrech typu *Critical Legal Studies*.

⁵³ Srov. Meador, D. J. Impressions of Law in East Germany. Legal Education and Legal Systems in the German Democratic Republic. University Press of Virginia: Charlottesville, 1986, str. 133 a násl.

⁵⁴ Zákon č. 36/1957 Sb., o volbách soudců a soudců z lidu lidových a krajských soudů a o úpravě některých jejich poměrů.

lidově demokratickému zřízení“ (od roku 1961 „socialistickému zřízení“), měl potřebné odborné znalosti a v den volby dosáhl věku 23 let (později „zvýšeno“ na 24 let). Předpoklad vysokoškolského právnického vzdělání pro soudce z povolání byl zákonem výslovně uveden teprve v roce 1964.⁵⁵ Soudci byli voleni na dobu tří let, resp. od roku 1961 na dobu čtyř let,⁵⁶ a to občany (soudci okresních soudů)⁵⁷ a krajskými národními výbory (krajské soudy). Soudce Nejvyššího soudu volilo Národní shromáždění.

Volby soudců byly pojaty jako jedna z forem režimní propagandy. Takto připravované volby popsal ministr spravedlnosti při projednávání nového zákona v roce 1957: „Provedení voleb soudců ještě v letošním roce bude znamenat další významnou etapu ve výstavbě socialistického justičního aparátu. Celá předvolební kampaň bude spojena s objasňováním významu našeho lidově demokratického státu, funkcí diktatury proletariátu a diskusí o tom, jak naše soudy jako volené orgány lidu ještě důsledněji budou bojovat proti nepřítelům z řad vnitřní i zahraniční reakce, která se nepřetržitě pokouší rozvracet naše společenské zřízení. Předvolební kampaň voleb soudců bude spojena s rozhodným postupem všech orgánů činných v trestním řízení za účasti nejširších lidových mas na ochranu majetku v socialistickém vlastnictví proti nepřítelům lidu, neboť socialistické vlastnictví tvoří základ blahobytu pracujících.“⁵⁸

Normalizační ČSSR v 70. letech i formálně rezignovala na frašku s všelidovými volbami okresních soudců, a nahradila je „volbou“ národními radami obou republik, federální Nejvyšší soud pak byl „volen“ Federálním shromážděním. Tato volba byla nicméně skrz naskrz formální, soudci federálního Nejvyššího soudu byli voleni aklamací (např. v roce 1970⁵⁹), případně zásadně jednomyslně.⁶⁰

Krátce nastavená doba pro výkon soudce funkce společně s volbou soudců vyhraněně politickými orgány samozřejmě vylučovala být sebemenší úvahy o jakémkoliv soudcovské nezávislosti. Teprve v roce 1970 bylo volební období soudce

⁵⁵ § 40 odst. 1 zákona č. 36/1964 Sb., o organizaci soudů a o volbách soudců.

⁵⁶ § 35 odst. 1 zákona č. 62/1961 Sb., o organizaci soudů; shodně § 39 zákona č. 36/1964 Sb., o organizaci soudů a o volbách soudců.

⁵⁷ V letech 1957–1961 okresními národními výbory.

⁵⁸ Ministr spravedlnosti Škoda, Národní shromáždění, 4. 7. 1957, viz www.psp.cz.

⁵⁹ Viz stenozáznam z jednání Federálního shromáždění ze dne 27. 5. 1970, tamtéž.

⁶⁰ Např. volba nových soudců NS ČSSR 26. 3. 1985 byla jednomyslná, když jediná informace, kterou místopředseda Ústředního výboru Národní fronty ČSSR T. Trávníček poslancům sdělil, byla tato: „Soudružky a soudruzi poslanci, předsednictvo ústředního výboru Národní fronty Československé socialistické republiky vám navrhuje jednak zprostit funkce soudce Nejvyššího soudu Československé socialistické republiky soudruha JUDr. Miloše Horáka v souvislosti s jeho odchodem do starobního důchodu a zvolit soudruhy JUDr. Edamara Krhuta a majora JUDr. Stanislava Rizmana soudci Nejvyššího soudu Československé socialistické republiky. Oba navrhovaní kandidáti se svou kandidaturou souhlasí. Politická a odborná způsobilost i výsledky dosavadní soudcovské praxe u soudců nižších stupňů dávají záruky řádného a úspěšného výkonu v tak významných navrhovaných funkcích.“ Následovalo jednomyslné zvolení obou „soudruhů“ soudců.

z povolání prodlouženo na deset let,⁶¹ což ovšem ve spojení se snadnou možností jeho odvolání mnoho neznamenalo.

Teoreticky vypadala takováto volba soudců, zejména co se týče „všelidové“ přímé volby v 60. letech, velmi demokraticky. Teorii nicméně nutno poopravit otázkou, jakým způsobem byli kandidáti nominováni. Kandidáty na funkce soudců totiž navrhovala Národní fronta „z občanů, kteří mají předpoklady pro řádné vykonávání soudcovské funkce“,⁶² což v realitě znamenalo, že o osobách soudců rozhodoval komunistický aparát – Národní fronta byla samozřejmě loutkovou organizací komunistické strany. Navíc, jak již bylo notorickou praxí v zemích za „Železnou oponou“, neměli voliči ani žádnou alternativu, a tedy šlo i v případě přímých voleb existujících do roku 1970 jen o povinné zaškrtnutí bez možnosti jakéhokoliv protikandidáta.⁶³

Nemožnost nezávislosti navíc umocňovala snadná možnost odvolání soudců, plně v režimu zásady „kdo jmenuje (volí), ten odvolává“.⁶⁴ „Socialistická ústava“ z roku 1960 výslovně zakotvila povinnost soudců „podávat svým voličům nebo zastupitelskému sboru, který je zvolil, zprávy o své činnosti a o činnosti soudu, jehož jsou členy“. Současně zakotvila odvolatelnost soudců voliči nebo zastupitelským orgánem, který je zvolil za podmínek stanovených zákonem.⁶⁵ Soudce mohl být odvolán z funkce národním výborem, který jej zvolil, jestliže soudce mj. porušoval „závažným způsobem své soudcovské povinnosti“⁶⁶, do roku 1969 též tehdy, pokud ztratil „z jiného důvodu důvěru pracujících“.⁶⁷

Lze tak shrnout, že zákon (a tím spíše jeho aplikace) garantoval plnou závislost justice na politickém režimu. Socialističtí soudci tak byli zranitelní vůči externím tlakům lokálních stranických funkcionářů. Pokud lze totalitární a autoritativní režimy vskutku rozlišit tím, že soudci v totalitárních systémech nejsou s to „zapojit se do skutečného dialogu s exekutivními vládci o nejrepresivnějších

⁶¹ § 40 zákona č. 36/1964 Sb., ve znění novely č. 156/1969 Sb.

⁶² § 38 zákona č. 62/1961 Sb., o organizaci soudů.

⁶³ Srov. Ulč, cit. výše, pozn. č. 17, str. 13. Sovětský styl „volby“ soudců velmi instruktážně popisuje sovětský emigrant Kučerov v práci Kucherov, S. The Organs of Soviet Administration of Justice: Their History and Operation. E. J. Brill: Leiden, 1970, str. 328 a n.

⁶⁴ Viz k tomu již Zpráva výboru ústavnoprávního k vládnemu návrhu zákona o volbách sudcov a sudcov z lidu lidových a krajských sudcov a o úpravě některých ich pomerov (tisk 149), přednesená v Národním shromáždění dne 4. 7. 1957 poslancem Rendekem (viz digitální repozitář přístupný na stránce www.psp.cz). Zásada „kdo jmenuje, ten odvolává“, ostatně jako mnozí jiní kostlivci ve skříní komunistického práva, má v justičním právu velmi tvrdý kořínek. Viz např. střet většiny Ústavního soudu a soudce Kúrky v kauze Pl. ÚS 18/06, návrh JUDr. I. Brožové, na zrušení § 106 odst. 1 zákona č. 6/2002 Sb., o soudech a soudcích (č. 397/2006 Sb.).

⁶⁵ Čl. 102 odst. 2 Ústavy z roku 1960.

⁶⁶ § 51 odst. 1 zákona č. 36/1964 Sb., o organizaci soudů a o volbách soudců (obdobně již § 10 zák. č. 36/1957 Sb.).

⁶⁷ § 51 odst. 1 zákona č. 36/1964 Sb. (před novelou č. 156/1969 Sb.).

politikách režimu“, zatímco soudci v autoritativních režimech „nejsou nemyslíci a zcela přizpůsobivé instrumenty exekutivní moci“;⁶⁸ potom si v tomto aspektu zachoval československý komunistický systém totalitární rysy téměř do poslední minuty své existence.

Soudcovskou nezávislost v komunistickém Československu lze nejlépe vystihnout tímto komentářem Oty Ulče: „Ve zhruba devadesáti procentech soudní agendy nebylo nejmenšího náznaku vměšování se do rozhodování. Tento postřeh však nemůže opodstatnit tvrzení, že snad existovala nějaká ‚devadesáti procentní soudcovská nezávislost a integrita‘. Jak nedobrá zkušenost se zbývajícími deseti procenty, tak vědomost, že někdo nám může kdykoliv udělit svou ‚radu‘, ovlivňovala veškeré naše rozhodování.“⁶⁹

Teprve na samém konci komunistického režimu se objevilo několik málo soudních rozhodnutí, ve kterých soudci nevystupovali jako „nemyslíci a zcela přizpůsobivé instrumenty exekutivní moci“.⁷⁰ První trhliny v dosavadních dogmatech se objevily v průběhu posledního roku existence komunistického režimu též v právní doktríně. Zejména ve slovenské literatuře se objevily první náznaky kritických názorů vůči některým nezpochybnitelným pravdám komunistické teorie státu a práva týkající se justice a dělby moci. Např. E. Barány se na jaře 1989 odvážil zpochybnit vedoucí roli komunistické strany v justici,⁷¹ což byla idea na tehdejší Československo zcela nevídaná.⁷²

2. Směrem k „demokratickému centralismu“ v soudnictví

Otevřená společnost I. republiky byla v důsledku komunistického puče uzavřena a zcela centralizována. Zatímco v demokratickém diskursu je hledání (z podstaty věci relativní) pravdy procesem názorové interakce napříč společností, po roce 1948 byla o tom, co je „pravda“, rozhodováno jen ústředním výborem komunistické strany, který pravdu obvykle přebíral z názorů sovětských komu-

⁶⁸ Osiel, M. J. Dialogue with Dictators: Judicial Resistance in Argentina and Brazil. 20 Law & Soc. Inquiry 481, na str. 486 (1995).

⁶⁹ Ulč, cit. výše, pozn. č. 17, str. 61 (zdůraznění v originále).

⁷⁰ Některé příklady uvádí Uhl, P. Právo a nespravedlnost očima Petra Uhla. C. H. Beck: Praha, 1998, str. 44 a n. Autor této kapitoly ví od A. Šabatové, že např. v některých tiskových věcech Petra Uhla v 80. letech velmi odvážně rozhodoval soudce J. Vyklický, dnešní čestný předseda Soudcovské unie.

⁷¹ Barány, E. Socialistický právní stát. Právní obzor, 1989, č. 2, str. 62, na str. 69 (Barány samozřejmě svůj článek patřičně „obrnil“ početnou citací sovětských pramenů, neboť v SSSR tyto diskuse na sklonku 80. let paradoxně dosáhly mnohem dále než názory v normalizačním a neostalinském myšlení utopené právní vědě české).

⁷² Pro diskusi v české právní vědě na sklonku 80. let byly bohužel symptomatické spíše názory Macurovy – viz výše, pozn. č. 40.

nistů.⁷³ To, co se v komunistickém „newspeaku“ nazývalo „demokratický centralismus“, se samozřejmě promítalo též v organizaci komunistické justice.⁷⁴

2.1 Správa justice

Jedna z mála věcí, kde byl přístup komunistického státu v oblasti práva poměrně kontinuální vůči době předúnorové, byla správa justice. Státní správa soudnictví totiž není novum vytvořené v době reálného socialismu, ale naopak institut, který komunistický stát převzal a „rozvinul“ ve všech jeho možnostech.⁷⁵

Komunistický model správy justice plně pokračoval v původním rakouském modelu vytvořeném na sklonku 19. století, v návaznosti na přijetí rakouské prosincové ústavy v roce 1867. Podle § 73 zákona z roku 1896⁷⁶ soudy a státní zastupitelstva byly „co se týče prací správy soudnické podrobeny ministrovi práv. Konajíce tyto práce, mohou žádati za spolupůsobení úředníků, kteří jsou jejich dohledu podřízeni“. Toto tzv. „právo dohledací“ zahrnovalo „oprávnění dozíratí k tomu, zdali práce řádně se konají, přidržovati soudy a státní zastupitelstva k tomu, aby své povinnosti plnily, a odstranili vady shledané neb učiniti o tom oznámení u nadřízeného soudu, který jest povolán naříditi opatření potřebná.“

Zákon z roku 1952, který nahradil zákon z roku 1896, převzal rakouský koncept správy justice. Podle zákona bylo úkolem soudní správy pečovat o vše, čeho je soudům třeba k řádnému výkonu soudnictví, zejména po stránce osobní, organizační, finanční, hospodářské, plánovací a po stránce školení. Ministr spravedlnosti nebo jím zmocněné orgány dohlíželi, jak soudy plní své úkoly a jak ve své činnosti dodržují socialistickou zákonnost. Předmětem dohledu na soudní rozhodování mohly být podle dikce zákona jen rozhodnutí, která jsou v právní moci.⁷⁷ Soudní legislativa doplnila též pravomoc ministerstva spravedlnosti sledovat soudní činnost, zobecnit ji a navrhnout plénu Nejvyššího soudu vydání směrnic pro správný výklad zákonů a jiných právních předpisů; v rámci výkonu státní správy soudů byla založena též pravomoc ministra dovodit, že některá pravomocně rozhodnutá věc byla posouzena nesprávně a dát následně podnět k podání stížnosti pro porušení zákona.⁷⁸

⁷³ Srov. kapitolu Ideologie aplikace práva v době reálného socialismu, v části I, bod 2. 3. 1. (výklad o autoritativní a autoritářské ideologii aplikace práva).

⁷⁴ Neuman, A. Československý právní řád na cestě k socialismu. Svobodné slovo: Praha, 1959, str. 165 (soustavu soudnictví bylo nutno „vybudovat na principu demokratického centralismu“).

⁷⁵ Jedním ze základních cílů normalizátorů v posrpnovém Československu bylo právě utužit státní správu justice, kterou prý reformátoři z roku 1968 znatelně narušili. Srov. Němec, J. XIV. sjezd KSČ a úkoly justice. Socialistická zákonnost, 1971, č. 7-8, str. 385.

⁷⁶ Srov. zákon č. 217/1896 ř. z., jímž se vydávají předpisy o obsazování, vnitřním zařízení a jednáním řádu soudů (zákon o soudní organizaci).

⁷⁷ § 38 zákona č. 66/1952 Sb., o organizaci soudů.

⁷⁸ § 35 násl. zákona č. 36/1964 Sb., o organizaci soudů a o volbách soudců.

Zůstává tak bohužel paradoxní, že právě problém „státní správy“ soudnictví prostupuje všemi režimy, které na území Československa v 20. století existovaly, a musí být řešen opakovaně v nálezech Ústavního soudu i v první dekádě 21. století. Systém „státní správy“ soudnictví tak zůstává v podstatě bez zásadnější změny – např. i dnes může ministr spravedlnosti iniciovat přijetí stanoviska Nejvyšším soudem.⁷⁹ Jedinou výjimkou v tomto směru tak zůstává zrušení institutu tzv. kabinetní justice, tedy možnosti předsedy příslušného soudu předsedat kterémukoliv senátu jeho soudu, a přímo tak ovlivnit rozhodnutí jakékoliv kauzy před jeho soudem vedené.⁸⁰

2.2 „Centralizovaná“ publikace judikatury

Požadavek centralizované publikace soudcovského rozhodování je naopak invencí socialistických režimů. Bezprostředně po komunistickém převratu byla přetržena decentralizovaná publikace soudních rozhodnutí. Soukromě vydávané sbírky soudních rozhodnutí byly nahrazeny sbírkami, jejichž obsah byl sestavován centrálně, za spolupráce nejrůznějších institucí (původně včetně Generální prokuratury ČSR), čímž měla být eliminována rozhodnutí „špatná“.

Změně v roce 1949 předcházela staletý vývoj publikace judikatury. Ve středoevropském prostoru poloviny 19. století panovala představa, že právo je ve své úplnosti vyjádřeno obecnými normami zákona. Soustavná publikace judikatury proto nepředstavovala velký praktický problém, který by byla rakouská monarchie nucena zákonnou cestou řešit. Svou roli samozřejmě hrál autoritářský režim, který do konce 50. let 19. století v habsburské monarchii dominoval. Teprve s liberalizací rakouské monarchie na sklonku 50. let pak byla celá věc vyřešena soukromou iniciativou: judikatura začala být publikována privátními editory. Šlo o iniciativu zejména J. Ungera (v roce 1859 Glaser, Unger a Walther započali publikaci první sbírky rozhodnutí vyšších rakouských soudů – *Sammlung der civilrechtlichen Entscheidungen des k.k. Obersten Gerichtshofes*). Pestrý výběr judikatury se okamžitě objevil též v prvním českém právnickém časopise *Právník* v 60. letech 19. století. Z rakouských tradic pak vycházely též československé polooficiální sbírky *Vážného* a *Bohuslavova* vycházející během I. republiky.

Požadavek centralizované publikace judikatury byl v bytostném rozporu s publikací všech nebo převážné většiny rozhodnutí nejvyššího soudu. Obsah centrálně

⁷⁹ § 123 odst. 3 zákona č. 6/2002 Sb., o soudech, soudcích, přísedících a státní správě soudů a o změně některých dalších zákonů (zákon o soudech a soudcích).

⁸⁰ Viz § 17, § 21, § 21e zák. č. 36/1964 Sb. (předobraz tohoto institutu existoval již v rakouském zákonu č. 217/1896 ř. z., konkrétně v § 25). Tato možnost byla zrušena novým zákonem č. 335/1991 Sb., o soudech a soudcích. Srov. k tomu Vyklický, J. Kam kráčí (kam zatím dokráčelo) české soudnictví. *Soudce* č. 9/2008, str. 6, na str. 7 (text spojený s pozn. č. 5 a 6); Vyklický trefně upozorňuje, že jde o institut dodnes postrádaný.

vydáváných sbírek soudních rozhodnutí byl rok po komunistickém puči v Československu nahrazen sbírkou, jejíž obsah byl sestavován centrálně editory nových sbírek za spolupráce ministerstev, právnických fakult a původně též prokuratury. Nová Sbíрка soudních rozhodnutí a stanovisek (původně „Sbíрка rozhodnutí československých soudů“, jak byla nazvána v prvním svazku v roce 1949) mířila k totální diskontinuitě soudcovského rozhodování, a to jak formou, stylem a způsobem citace, tak úplným přerušением odkazů na judikaturu před rokem 1948.⁸¹

Myšlenka nové Sbířky byla postavena na dogmatickém, centralizujícím a autoritativním modelu aplikace práva, který měl být také plně centrálně kontrolován. Nově mělo být publikováno jen několik málo rozhodnutí soudů napříč všemi soudními instancemi. Mělo jít jen o ta rozhodnutí, která prošla ideologickým sítem, a která vskutku zachycovala „správnou“ interpretaci práva. Tím měla být direktivně eliminována rozhodnutí „špatná“ a také „nesprávné“ názory v těchto rozhodnutích se objevující. V demokratických státech západní Evropy bylo třibení „správné“ interpretace dáno komplexním diskursem zahrnujícím jak autoritativní (a nezbytně též normativní) působení judikatury vyšších soudů, tak silou přesvědčivosti působících názorů právní doktríny a soudů nižších. Naopak ve střední a východní Evropě byla „správná“ aplikace práva monopolizována editory nově pojatých sbírek judikatury. Soudní rozhodnutí byla takto pro publikaci různě upravována a modifikována, čímž se dále oslabovala souvislost mezi skutečným soudním rozhodnutím a anotací „rozhodnutí“, která byla poté publikována. Tato tradice ostatně přetrvala v Česku a Slovensku zčásti až dodnes.

2.3 Stanoviska nejvyšších soudů

Současně s nově pojatou sbírkou judikatury se ve stalinistickém Československu objevil fenomén v západních zemích většinou zcela neznámý.⁸² Ve všech střeoevropských zemích, které následovaly sovětský model a jeho důraz na centralismus, začaly nejvyšší soudy vydávat směrnice zpravidla závazného charakteru, které měly podávat „správný“ význam práva ve sporných právních otázkách. V Československu se institut stanovisek, tehdy pojmenovaných „směrnice pro správný výklad zákonů a jiných právních předpisů“, objevil poprvé v roce 1953.⁸³ Od 60. let se pak používá termínu „stanoviska k zajištění jednotného výkladu zákona.“⁸⁴

⁸¹ Srov. k tomu Kindl, V. Judikatura československých soudů o církvích, náboženských společnostech a duchovenstvu, publikovaná v letech 1948–1989, in: Malý K., Soukup L. (eds.) *Vývoj práva v Československu v letech 1945–1989*. Karolinum: Praha, 2004, str. 560 a n.

⁸² Něco jiného je samozřejmě výkladové stanovisko řešící rozpor právních názorů mezi vícero senáty téhož soudu, jak tomu bývá tradičně u kontinentálních soudů nejvyšších a ústavních.

⁸³ Viz ust. § 26 odst. 1 zákona č. 66/1952 Sb., o organizaci soudů.

⁸⁴ Srov. zákon č. 156/1969 Sb., novelizující zák. č. 36/1964 Sb., o organizaci soudů a volbách soudců. V průběhu normalizace docházelo k další formalizaci a centralizaci institutu stanovisek. Srov. novelu zák. č. 36/1964 Sb. zákonem č. 196/1988 Sb.

Stanoviska lze popsat tak, že jde o jakýsi abstraktní výklad zákona, podávaný bez ohledu na určitou kauzu, byť obvykle vycházející ze zkušeností soudů při řešení věcí v minulosti. Jak totiž vyplývá ze zákonných definic shora uvedených, předpokladem vydání stanoviska je sledování předchozí judikatury v určitých věcech. Takovouto pravomoc tedy měly nejvyšší soudy zcela nezávisle na tom, zda otázka dospěla k soudu řádnou procesní formou, tedy měly tuto pravomoc *in abstracto*.⁸⁵

V komunistickém Československu se během Pražského jara, tedy ve výjimečné chvíli, kdy soudci mohli promluvit do jisté míry svobodně, ukázalo, že soudci právě tuto rigidně uplatňovanou pravomoc nejvyšších soudů považovali za vážné ohrožení vlastní nezávislosti.⁸⁶ A právě upevnění této dozorové a kontrolní činnosti nejvyšších soudů hodnotil ministr spravedlnosti ČSR Němec na počátku československé normalizace jako významný krok k překonání pozůstatků reformního procesu roku 1968.⁸⁷ Protože výklad socialistického práva se neměl zvrhnout „v bezduchou juristicko-formální aplikaci práva“, a protože současně socialistický systém hluboce nedůvěřoval schopnosti soudců aplikovat právo „socialisticky“ vlastním úsudkem, bylo k „socialistické aplikaci socialistického práva“⁸⁸ „třeba soudy vést a jejich činnost usměrňovat“ např. direktivní činností vyšších soudů nebo dokonce i „volnými orgány strany“.⁸⁹

⁸⁵ V Maďarsku srov. kritické zhodnocení již v polovině 80. let, Schmidt, P., Konstituciono-pravovyje voprosy sistemy istočnikov prava VNR, AJH, sv. 27 (1–2), 133–160, 146–148 (1985). V Polsku srov. kriticky Andrzej Rzepliński, Die Justiz in der Volksrepublik Polen, transl. Maria Jansen. Vittorio Klostermann: Frankfurt am Main, 1996, str. 163 a n. K sofistikované diskusi české srov. Zoulík, F. Teoretické problémy sjednocování judikatury. Právník, 1970, č. 8, str. 651.

⁸⁶ Bajcura, A. Výsledky ankety o postavení sudcov. Právní obzor, 1968, č. 10, str. 834, na str. 835.

⁸⁷ Němec, J. XIV. sjezd KSČ a úkoly justice. Socialistická zákonnost, 1971, č. 7–8, str. 385, na str. 390 (během „obrodného procesu“ se podle ministra spravedlnosti ČSR „kontrola, konkrétně dohlédací činnost ministerstva spravedlnosti a dozorová činnost Nejvyššího soudu, prakticky ztratily. Jejich postupné obnovení je k prospěchu věci [...]“). Obdobně Rolenc, O., Rolenc, V. K ústavní zásadě nezávislosti soudců, Socialistická zákonnost, 1971, č. 7–8, str. 391 (např. na str. 394).

⁸⁸ Rolenc, O., Rolenc, V. práce cit. v předchozí pozn., str. 396 („Socialistické právo lze vykládat jen socialisticky [...]“).

⁸⁹ Tamtéž, na str. 401 („Máme za to,“ říkají oba Rolencové, „že toto obecné usměrňování činnosti soudů mohou provádět [vedle direktivní činnosti nejvyšších soudů – pozn. autora] i volené orgány strany, jež se přitom přirozeně musí vyvarovat jakýchkoliv tendencí řešit touto cestou politické problémy, které cestou soudní řešit nelze“ – s odkazem na práci Molčan a kol., Organizácia a riadenie činnosti súdov. Obzor: Bratislava, 1970, str. 187, kde se říká, že v socialistickém Československu má vedoucí úlohu KSČ, a proto má KSČ i pravomoc všeobecného řízení soudnictví).

3. Omezení soudní pravomoci *de iure a de facto*

3.1 Právní reformy v oblasti pravomoci justice

Poznávacím znamením reálnesocialistických režimů bylo omezení pravomoci justice. Například spory mezi znárodněnými podniky byly rozhodovány nikoliv justici, ale státní arbitráží.⁹⁰ Základním předpokladem socialistické arbitráže bylo to, že spor mezi státními podniky není normálním sporem mezi dvěma odlišnými stranami, které mají odlišné zájmy. Státní podnik byl částí státu. Spory se měly teoreticky týkat skutkových spíše než právních otázek. Socialističtí právníci proto tvrdili, že takováto litigace bude mít mnohem spíše technickou než právní povahu. Soudci podle těchto názorů neměli dostatečné znalosti k rozhodování otázek plánované ekonomiky.⁹¹

Hlavním smyslem státní arbitráže bylo napomáhat ekonomickému rozvoji plánované ekonomiky rychlým a flexibilním rozhodováním sporů mezi státními podniky. Činnost arbitráže samozřejmě zásadně snižovalo celkový nápad soudních sporů, a tím ulehčovala práci socialistické justici.⁹² Existence arbitráže však oslabovala justici o jednu z jejích tradičních pravomocí. Navíc distinkce mezi soudcem a arbitrem posilovala celkový obraz justice jako poměrně mechanického aparátu, což vyniklo právě ve srovnání se státním arbitrem, který byl nadán pravomocí diskrece a jeho rozhodování mělo celkově směřovat k rozumnému řešení sporů uvnitř ekonomiky. Podle teoretiků socialistické právovědy něčeho takového nebyl soudce schopen.⁹³

Rozvinutá tradice středoevropské správní justice byla komunistickými invencemi násilně přerušena. Základním způsobem dozoru nad orgány státní správy se

⁹⁰ Státní arbitráž byla vytvořena v ČSR zákonem č. 99/1950 Sb., o hospodářských smlouvách a státní arbitráži. Myšlenka arbitráže má svůj původ u Lenina, srov. Hazard, J. Communists and Their Law. A Search for the Common Core of the Legal Systems of the Marxian Socialist States. The University of Chicago Press: Chicago, London, 1969, str. 127 a n. Pro analýzu úkolů státní arbitráže v ČSR v okamžiku jejího vytvoření srov. Štěpina, J. Význam a úkoly státní arbitráže, Právník, 1952, č. 7, str. 437. Pro detailní analýzu státní arbitráže na počátku 70. let minulého století srov. Knapp, V. State Arbitration in Socialist Countries. In: International Encyclopedia of Comparative Law, Volume XVI, chapter 13.

⁹¹ Štěpina, cit. výše, pozn. č. 90, na str. 439 a n. Stejně Knapp, cit. výše, pozn. č. 90, str. 2 („zkušenost nás učí, že běžné soudy nejsou způsobilé k rozhodování těchto otázek.“).

⁹² Například v Polsku v roce 1988 státní arbitráž rozhodla polovinu sporů rozhodnutých polskými soudy, totiž 87 209 ve srovnání s 177 690 civilními případy před polskou justici. Rzepliński, A. Principles and Practice of Socialist Justice in Poland. In: Bender, G., Falk, U. Recht im Sozialismus, Analysen zur normdurchsetzung in Osteuropäischen nachkriegsgesellschaften (1944/45–1989). Band 3. Sozialistische Gesetzlichkeit. Vittorio Klostermann: Frankfurt am Main, 1999, na str. 8.

⁹³ Srov. Boguszak, J. Základy socialistické zákonnosti v ČSSR. ČSAV: Praha, 1963, str. 99.

stal tzv. všeobecný dozor prokuratury, kompetence správní justice byla velmi omezená a v podstatě se nejčastěji projevovala ve věcech důchodového zabezpečení.

Velmi důležitým aspektem omezení justice, který ale na rozdíl od uvedených reforem nebyl příliš viditelný, však vůbec nesouvisí s novou legislativou, ale s radikálně novým pojetím společenského a ekonomického života v době reálného socialismu.

3.2 Jednoduchá justice v jednoduchém oficiálním světě reálného socialismu

Socialistický systém uzavřel společnost a zjednodušil kdysi bohatý společenský a kulturní život střeoevropských společností. Na jedné straně totalitární ideologie se svým nárokem na vsudypřítomnost a vševědoucnost pronikla napříč celou společností; na straně druhé ideologie redukovala roli práva a zejména roli právníků, protože skutečný regulativ společenských vztahů byl jiný než tradiční evropské paradigma práva. Komunistický právní systém se stal podstatně jednodušším ve srovnání s právním systémem před rokem 1948 (eliminace obchodního práva, norem konkursu a vyrovnání, vulgarizace domácích právních tradic). Jednoduché prostředí socialistické společnosti tak učinilo právo také jednoduchým; současně odrazovalo právníky od samostatného myšlení a činilo je mnohem závislejšími na slepém následování textu právních předpisů.

V komunistickém režimu chyběla potřeba myslet kriticky o právu, o problémech jeho interpretace, o soudcovské funkci a o soudcovské nezávislosti. Právníkům naopak postačilo opakování několika nic neříkajících marx-leninských frází. „Právo ke svému rozvoji potřebuje sebeurčení, egoismus, konflikt, soutěž, volbu, vyjednávání, a univerzální užitečnost peněz,“ říká Inga Markovits. „Není proto nijak překvapivé, že právo si v socialismu nikdy nemohlo zjednat skutečnou autoritu.“⁹⁴

Řada specifických společenských vztahů v ekonomice nedostatku činila soudní řízení do značné míry zbytečným.⁹⁵ Mnoho skutečných a finančně zajímavých transakcí se odehrávalo v prostředí, kam by jeho účastníci jen těžko volali na pomoc právníka. Množství skutečných transakcí se totiž odehrávalo v šedé zóně protiprávního, ale ve skutečnosti do jisté míry tolerovaného obchodu, jako byl typicky obchod s cizími valutami. Ten se v jisté míře děl za mlčení jinak vsudypřítomného státu, protože to byla jedna z mála cest, jak dostat do

⁹⁴ Markovits, I. S. Justice in Lüritz, 50 Am. J. Comp. L. 819 (2002), na str. 870. Srov. také Markovits, I. S. Pursuing One's Rights Under Socialism, 38 Stanford L. Rev. 689 (1986), na str. 744 a násl.

⁹⁵ Markovits, I. S. Pursuing One's Rights Under Socialism, 38 Stanford L. Rev. 689 (1986), na str. 749 a n. Například nájemní vztahy v socialismu zajišťované státem, ať již přímo či zprostředkovaně, byly ztrátovým podnikem, zejména přihlédneme-li k uměle nízké hranici nájmu v prostředí reálného socialismu. Srov. také Markovits, I. S. Law or Order – Constitutionalism and Legality in Eastern Europe, 34 Stanford L. Rev. 513 (1981–1982), na str. 578.

upadající ekonomiky více západní měny.⁹⁶ V jiných oblastech nutilo totalitární právo občany jednat mimo právo, neboť právní normy byly v zásadním rozporu s reálným ekonomickým stavem, a ke zjednání nápravy nemohly nikterak přispět. Například nájemní právo režimů reálného socialismu nevytvořilo vůbec žádný řád, ale spíše jakýsi stav anarchie, ve kterém lidé museli důvěřovat spíše vyhýbání se právu a svépomoci než smluvnímu ujednání nebo soudnímu sporu.⁹⁷

Role práva se v každodenním životě reálného socialismu zásadně lišila od role práva v západoevropských zemích. Socialistické právo se zdálo „bez jakékoliv váhy, téměř neskutečné.“⁹⁸ Soudní řízení v civilní věci bylo vskutku tou nejposlednější možností, jak se domoci svého práva: běžný občan s nějakým problémem, který by byl v západní společnosti považován za problém právního charakteru, měl možnost podat stížnost komunistické straně (například žena nevěrného stranického funkcionáře si mohla stěžovat na jeho chování Straně a Strana měla prostředky k ukončení tohoto vztahu⁹⁹), k uličnímu výboru, pokud jeho soused rušil noční klid,¹⁰⁰ k „socialistickému ombudsmanovi“ – prokurátorovi atd. Soud byl v této pestré škále tou poslední a spíše velmi nepravděpodobnou možností fóra k vyřešení určitého problému. Počet soudních sporů ve střední Evropě v druhé polovině 20. století z tohoto důvodu zákonitě drasticky poklesl. Naopak počet trestních věcí prudce vzrostl, zejména s ohledem na zavedení nových trestných činů typu příživnictví. Celková kriminalizace společnosti tak měla pravděpodobně přispět k vytvoření nového „socialistického“ člověka, zbaveného kapitalistických nešvarů.¹⁰¹

Jedinou výjimkou, kde byla u občana země reálného socialismu v civilním řízení větší pravděpodobnost, že se objeví před soudem, byly kauzy rodinného práva, tedy zejména rozvodové věci a spory týkající se výživného na nezletilé děti.¹⁰²

⁹⁶ Pro mnoho velmi zajímavých příkladů srov. tamtéž, str. 597–600, která hovoří o tzv. „druhé ekonomice“ socialistických režimů, a o skutečnosti, že „socialističtí občané se z pohledu západního pozorovatele zdají být ‚bilingválními‘ a vědí přesně, který jazyk kdy použít“ (na str. 600).

⁹⁷ Tamtéž, str. 580.

⁹⁸ Markovits, I. S. Pursuing One's Rights Under Socialism, 38 Stanford L. Rev. 689 (1986), na str. 754.

⁹⁹ Srov. typicky zkušenosti jedné z hrdinek románu Milana Kundery Žert, Praha, 1968.

¹⁰⁰ Srov. pro nádhernou ilustraci Milana Kunderu a jeho Směšné lásky, Praha, 1969 (povídka „A nikdo se nebude smát“).

¹⁰¹ Např. počet nových věcí napadlých okresním soudům v českých zemích dosáhl v civilní agendě v roce 1898 počtu 183 246, v roce 1913 čísla 226 163 a v roce 1927 dokonce čísla 238 924. V roce 1967 to však již bylo jen 82 332, v roce 1975 čísla 114 610 a v roce 1988, těsně před pádem komunistického režimu, čísla 187 600. Srov. v detailech Kühn, Z. Aplikace práva soudcem v éře střeoevropského komunismu a transformace. Analýza příčin postkomunistické právní krize. C.H. Beck: Praha, 2005.

¹⁰² Srov. Markovits, cit. výše, pozn. č. 98, str. 719 a n. a též, Hedgehogs or Foxes?: A Review of Westen's and Schleider's Zivilrecht im Systemvergleich, 34 Am. J. Comp. L. 113 (1986), na str. 133 a n.

To již naznačuje také poměrně jednoduché a jednotvárné složení věcí řešených socialistickými soudy. Komplexní otázky správního, ústavního nebo obchodního práva opustily soudní budovy a byly řešeny jinými orgány, event. v socialistické společnosti vůbec neexistovaly. Například východoněmečtí soudci mohli ve svém rozvrhu najít až 51 % kauz týkajících se rodinného práva, zatímco soudci ve SRN mohli ve svém rozvrhu najít jen asi 14 % takovýchto kauz.¹⁰³ Dokonce i komunistické nejvyšší soudy rozhodovaly co do faktického významu zcela triviální věci, které však měly důležitost pro adresáty norem v režimu založeném na ekonomice nedostatku. Oficiální sbírky soudních rozhodnutí jsou tak zároveň smutným důkazem o naprostém selhání socialistické ekonomiky centrálního plánování.¹⁰⁴

Přihlédneme-li k těmto skutečnostem, není asi překvapivý tak malý počet studentů práv v socialistických státech. SRN měla, s přihlédnutím k rozdílnému počtu obyvatel obou států, 3,4 krát více profesionálních soudců než NDR, více než 6 krát více studentů práv a téměř 20 krát více advokátů.¹⁰⁵ V roce 1985 byl v Maďarsku počet obyvatel na jednoho soudce podstatně vyšší než na začátku 20. století,¹⁰⁶ zatímco soudce v SRN v 80. letech sloužil dvakrát menší skupině obyvatel než na počátku 20. století.¹⁰⁷ Snížení počtu studentů právnických fakult v Československu 80. let bylo ostatně dáno nikoliv malým zájmem o studium, ale rozhodnutím režimu, který nebyl s to umístit ani relativně malý počet absolventů v systému, kde právo nepatřilo k těm nejdůležitějším regulačním systémům.¹⁰⁸ Společnost zjednodušeného veřejného života, kde velká část toho podstatného, co se ve společnosti odehrávalo, probíhala mimo právo, právníky vskutku nepotřebovala.

¹⁰³ Markovits, cit. výše, pozn. č. 98, str. 720.

¹⁰⁴ Tamtéž. V Československu srov. např. rozhodnutí Nejvyššího soudu ČSR ze dne 12. 7. 1971, sp. zn. 6 Tz 21/71, Sb. s. r. tr. č. 29/1972, str. 315, které se zabývá tím, zda šest košil propadne v trestním řízení státu; rozhodnutí Nejvyššího soudu ČSR ze dne 8. 11. 1971, sp. zn. 3 Tz 87/71, Sb. s. r. tr. č. 36/1972, str. 341, které se zabývá neoprávněným užíváním jedné pneumatiky, kterou si pachatel vzal z bratrova motocyklu a bez jeho dovolení jí používal na motocyklu svém atd.

¹⁰⁵ Markovits, cit. výše, pozn. č. 98, str. 719 a násl.

¹⁰⁶ Sajó, A. The Role of Lawyers in Social Change: Hungary, 25 Case W. Res. J. Int'l L. 137 (1993), str. 139. V roce 1901 bylo v Uhrách 6 550 obyvatel na jednoho soudce, v roce 1935 5 170 obyvatel, zatímco v roce 1985 již připadalo na jednoho soudce 7 066 obyvatel.

¹⁰⁷ V roce 1901 bylo v Německu 6 477 obyvatel na jednoho soudce, zatímco v roce 1985 již jen 3 585 obyvatel. Tamtéž.

¹⁰⁸ Srov. Beňa, J. Law Education in Czechoslovakia in the Years 1945–1989 with a special focus on the Comenius University, Bratislava. In: Bender, G., Falk, U. (eds.) Recht im Sozialismus, Analysen zur Normdurchsetzung in Osteuropäischen nachkriegsgesellschaften (1944/45–1989). Band 2. Justizpolitik. Vittorio Klostermann: Frankfurt am Main, 1999, str. 375, na str. 404.

¹⁰⁹ Kulcsár, K. Modernization and Law (Theses and Thoughts). Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences: Budapest, 1987, str. 125.

3.3 Právní a společenský status soudců ve společnostech reálného socialismu

S tím, jak se ve střední Evropě drasticky změnil obraz práva, drasticky se také změnil obraz právníků ve středoevropských společnostech. Nemůžeme se zde ubránit jistému paradoxu. Na jedné straně byla socialistická společnost sovětského typu vysoce centralizovaným státem, jehož ekonomika byla založena na centrálním plánování a totální regulaci všech oblastí společenského života. Důraz na důležitost práva, podporovaný socialistickou propagandou, na instrumentální povahu práva a s tím vším spojený legislativní optimismus (hluboká víra v možnost měnit společnost na základě působení právních předpisů) byly nadále sdíleny napříč středoevropským regionem,¹⁰⁹ a v jistém smyslu dokonce zdůrazňovány centralistickými požadavky.¹¹⁰ Na straně druhé však prestiž právníků zásadním způsobem poklesla stejně jako jejich platy, srovnáme-li je s platy jiných profesionálů ve státech reálného socialismu.

Komunistická ideologie byla ve své podstatě utopická, a jako každý jiný utopismus předpokládala v budoucnu zánik práva společně s odumřením státu. Právníci byly tedy profesí odsouzenou k zániku a zejména na počátku komunistického režimu byli nahlíženi s velkým despektem. Právo bylo v tomto smyslu „flexibilním nástrojem společenského inženýrství“,¹¹¹ nikoliv komplexním systémem, jehož aplikace vyžadovala špičkově vzdělané profesionály. Mnoho otázek nebylo navíc regulováno právem, resp. klasicky pojímanými právními normami, ale státním plánováním nebo nejrůznějšími směrnicemi, které nebyly právem ve formálním slova smyslu.¹¹²

Právníci zmizeli z veřejného života střední Evropy. Jejich role například v komunistických parlamentech nebo politbyrech byla velmi nízká.¹¹³ Soudcovská profese přestala být atraktivní i pro právníky samotné. Soudcovská místa byla podfinancována a nízké platy byly jedním z největších problémů, s kterým se

¹¹⁰ „Během socialistické éry převládly v socialistických zemích iluze, které vyústily v hlubokou víru v zákonodárství a zákony. Iluzí Francouzské revoluce bylo, že formulace nějakých obecných norem bude dostatečná. Podobně po 2. světové válce se předpokládalo, že ústřední moc je s to v krátkém čase vyřešit jakýkoliv možný problém.“ Harmathy, A. Codification In a Period of Transition? U. C. Davis L. Rev. str. 783 (1998), na str. 785, citující také práci Gyula Eorsi, Comparative Civil (Private) Law 433–34.

¹¹¹ Hazard, J. Communists and Their Law. A Search for the Common Core of the Legal Systems of the Marxian Socialist States. The University of Chicago Press: Chicago, London, 1969, str. 69.

¹¹² Kulcsár, K. Position of lawyers and their role in the last four decades of Hungary, Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae, sv. 29 (č. 3–4) str. 303–319, na str. 313; Schmidt, P. Konstituciono-pravovye voprosy sistemy istočnikov prava VNR, AJH, sv. 27 (1–2), 133–160, 146–148 (1985).

¹¹³ Srov. data o NDR, viz Daniel John Meador, Impressions of Law in East Germany. Legal Education and Legal Systems in the German Democratic Republic. University Press of Virginia: Charlottesville, 1986, str. 173 a n., o Maďarsku viz Sajó, cit. výše, pozn. č. 106, str. 141–142.

soudci reálného socialismu potýkali.¹¹⁴ V Československu konce 50. let byly platy soudců jen velmi mírně nad národním průměrem; plat nejen horníka, ale třeba i řidiče autobusu byl vyšší než plat soudce.¹¹⁵ V NDR 80. let se průměrný plat okresního soudce v zásadě rovnal průměrnému platu v NDR.¹¹⁶

Takováto situace samozřejmě byla výzvou ke korupci, která se stala nezbytným průvodcem života ve společnosti reálného socialismu. Špatně placení soudci s nedostatkem sebevědomí, jejichž morálka reflektovala celkovou morálku socialistické společnosti, byli navíc snadným terčem „telefonní justice“.¹¹⁷ Značná část soudců byla navíc politicky organizována v komunistické straně: na sklonku 80. let to bylo 48 % všech polských soudců a dokonce 56 % všech českých soudců.¹¹⁸ Průzkum veřejného mínění v Polsku v roce 1986 odhalil v tomto kontextu nikoliv překvapivý závěr, že veřejnost komunistickému soudnictví hluboce nedůvěřovala, a že jen 8 % respondentů by chtělo, aby se jejich dítě stalo soudcem.¹¹⁹

S tím, jak šla dolů prestiž soudcovské profese, rostla feminizace soudnictví. Šlo nesporně o důsledek fenoménu, kdy jsou ženy v každém systému maskulinními společenskými mechanismy vytlačovány na místa méně prestižní a méně finančně hodnocená. Muži neměli o soudní posty zájem a raději odcházeli do advokacie. V roce 1980 tvořily ženy 42 % veškeré maďarské justice, a 60 % soudců na okresních soudech,¹²⁰ ve stejné době byla přibližně polovina soudců v NDR ženy,¹²¹ v Polsku v roce 1986 tvořily ženy 55 % všech soudců, a dokonce 61,5 % okresních soudců.¹²² Podobná čísla by bylo možno dokladovat též z Československa.¹²³

¹¹⁴ Bajcura, A. Výsledky ankety o postavení sudcov. Právní obzor, 1968, č. 10, str. 834.

¹¹⁵ Ulč, O. Malá doznání okresního soudce. 68 Publishers: Toronto, 1974, str. 76.

¹¹⁶ Meador, cit. výše, pozn. č. 113, str. 139.

¹¹⁷ Rzepliński, A. Die Justiz in der Volksrepublik Polen. Vottorio Klostermann: Frankfurt am Main, 1996, str. 64 a n.

¹¹⁸ Číslo polské se vztahuje k roku 1987 (Rzepliński, tamtéž, str. 85 a n.), číslo české se vztahuje k 1. 1. 1989. Za zprostředkování informace vztahující se k ČSR děkuji Janu Kudrnovi. V obou zemích je však kontrast např. s SSSR zřejmý, neboť tam komunisté tvořili před 90 % všech soudců. Viz Petruchin, I. L. (ed.) Suděbnaja vlast: Moskva, 2003, str. 4.

¹¹⁹ Podemski, S. Brutalnie, lecz szczerze. Polityka 27. 9. 1986, citováno podle Stanislaw Frankowski, The Independence of the Judiciary in Poland: Reflections on Andrzej Rzepliński's Sadownictwo w Polsce Ludowej (1989), 8 Ar. J. Int'l Cont. L. 33 (1991), na str. 47.

¹²⁰ Kulcsár, cit. výše, pozn. č. 112, str. 316.

¹²¹ Shaw, G. Women Lawyers in the New Federal States of Germany: from Quantity to Quality? In: Schultz, U., Shaw, G. (eds.) Women in the World's Legal Professions. Hart Publishing: Oxford, 2003, str. 323, na str. 327 (v roce 1970 tvořily ženy 36,7 % prvoinstančních soudců v NDR, v roce 1989 již 52,3 %).

¹²² Rzepliński, cit. výše, pozn. č. 117, str. 84, pozn. č. 133. Srov. Małgorzata Fuszara, Women Lawyers in Poland under the Impact of Post-1989 Transformation. In: Schultz, U., Shaw, G. (eds.) Women in the World's Legal Professions. Hart Publishing: Oxford, 2003, str. 371, na str. 375 (v roce 1968 bylo 33,2 % z celkového počtu soudců ženy, v roce 1970 36,5 %, v roce 1975 42,4 %, v roce 1980 49,3 %, v roce 1985 52,9 %, v roce 1990 již 61,6 %).

¹²³ Wagnerová, E. Postavení soudců v České republice. Soudce 3/2002, str. 2.

Je nepochybné, že feminizace justice byla zčásti úspěchem komunistického režimu, který ve srovnání se stavem před rokem 1948 posílil roli ženy a dosáhl jisté formy emancipace žen. Na straně druhé je tento fakt sám o sobě spíše dalším důkazem, jak hluboko klesá prestiž středoevropského soudnictví během čtyř dekad komunismu. Rozhodovací aktivita socialistických soudů, jejíž těžiště se posouvá zejména do sféry práva rodinného, mohla totiž dost dobře odpovídat též personální struktuře justice: témata rodiny mohla být totiž vnímána jako témata ženská, nezajímavá pro muže. To ostatně jen ilustruje komparativní sociologické průzkumy, podle nichž existuje nepřímá úměra mezi renomovanou justicí a stupněm feminizace soudnictví.¹²⁴ Feminizace soudnictví může ostatně v logice přetrvávající platové diskriminace žen bez ohledu na společenský režim dost dobře vysvětlovat až absurdně nízké platy komunistických soudců.

Srovnáním tří středoevropských zemí se SRN lze vidět, že v osmdesátých letech bylo ve státech reálného socialismu, s přihlédnutím k počtu obyvatel, třikrát až čtyřikrát méně soudců než v SRN. V České socialistické republice bylo v roce 1980 dokonce méně soudců, než jich působilo v českých zemích o sto let dříve.¹²⁵

Počet soudců v 80. letech na sto tisíc obyvatel ve vybraných státech

Stát	Rok	Počet soudců	Počet obyvatel	Soudců na 100 000 obyv.
ČSR	1980	1 328	10,3 miliónu	12,9 ¹²⁶
NDR	1981	1 297	16,7 miliónu	7,7 ¹²⁷
Polsko	1981	3 096	36,1 miliónu	8,5 ¹²⁸
SRN	1965	12 239	59 miliónu	20,7 ¹²⁹
SRN	1985	17 031	61 miliónu	28 ¹³⁰

¹²⁴ Schultz, U. Introduction: Women in the World's Legal Professions: Overview and Synthesis. In: Schultz, U., Shaw, G. (eds.) Women in the World's Legal Professions. Hart Publishing: Oxford, 2003, str. xxv, xxxvii. Na jedné straně stojí Německo a státy common law. Systémy common law měly v roce 2000 10 % žen v justice, v SRN 26,31 % v roce 1999 atd. Naopak ve Francii či v Itálii, kde je soudcovská profese méně prestižním povoláním, je podíl žen téměř poloviční.

¹²⁵ Čísla viz Krcha, K. Soudnictví před deseti lety a dnes, Právník, 1928, sešit XVIII-XIX, str. 596.

¹²⁶ Počet obyvatel k roku 1980 podle údajů Českého statistického úřadu na <http://www.czso.cz>, počet soudců k roku 1980 podle informace Ministerstva spravedlnosti.

¹²⁷ Meador, cit. výše, pozn. č. 113, str. 138 (můj propočten na 100 000 obyvatel).

¹²⁸ Rzepliński, cit. výše, pozn. č. 117, str. 107, počet obyvatel podle data polského statistického úřadu na <http://www.stat.gov.pl/english/> (můj propočten).

¹²⁹ Röhl, K. F. Gründe und Ursprünge aktueller Geschäftsüberlastung der Gerichte aus soziologischer Sicht. In: Gilles, P. (ed.) Effiziente Rechtsverfolgung. Deutsche Landesberichte zur VIII. Weltkonferenz für Prozeßrecht in Utrecht 1987. C. F. Müller: Heidelberg, 1987, str. 33, na str. 35 (můj propočten).

¹³⁰ Počet soudců v Německu v roce 1985 *ibid.*, str. 35. Počet obyvatel v Německu zjištěn dotazem na Spolkovém statistickém úřadu, můj propočten na 100 000 obyvatel.